

Tanrı Dağı Kırgızcasında Yenisey Kırgızcasına Ait İzler

Rysbek Alimov *

(İzmir)

Özet: Tarihi, etnografik ve lengüistik veriler çağdaş Kırgız etnisitesinin teşekkülünde, diğer Türk halklarında olduğu gibi, çok sayıda tarihi Türk boyunun aktif rol oynadığına işaret eder. Tarihi süreçte bu karmaşık etkileşimin dile yansması da kaçınılmaz idi. Bugünkü Kırgızcada Kıpçakça unsurlar yanı sıra Oğuzca, Karlukça ve Güney Sibiry Türk dil ve lehçelerine ait özelliklerinin yan yana görülmesi bu tür etkileşimin sonucudur. Bu bildiride çağdaş Kırgızcanın alt katmanını oluşturan Yenisey Kırgızcasına ait unsurlar konu edilecektir. Yazar dilin farklı seviyelerinde görülen bu öğelerden (a) fonolojik, (b) morfofonolojik, (c) morfolojik olanları ayırmakta ve örneklerle desteklemektedir. Yenisey Kırgızcasına ait kalıtsal fonolojik özellikler olarak yazar, Tanrı Dağı Kırgızcasında görülen birincil ve konumsal ünlü uzunluklarını, *geniş ünlü + y, g, ğ, n, η + geniş ünlü* tertibindeki ikincil ünlü uzunluğunu, morfolojik özelliklerden -çU, -GXIA, -şDX gibi ek ve ek kümelerini zikretmektedir. Bununla birlikte yazar Yenisey Kırgızcasının konuşulduğu dönemde (VIII-XII yy.) Güney Sibiry'daki lengüistik durumun homojen olmadığı ve bunun da izlerinin bugünkü Kırgızcada görüldüğü görüşündedir. Çalışmanın esas amacı Tanrı Dağı Kırgızcasında sıkça karşılaşılan fonetik, morfolojik ve etimolojik dubletlerin Hakasça, Altayca, Tuvaca gibi Güney Sibiry Türk dillerine ait eşdeğerleriyle karşılaştırma aracılığıyla Yenisey Kırgızcasını rekonstrüksiyonu için dilsel veri sağlamaktır.

Anahtar sözcükler: Tanrı Dağı Kırgızcası, Yenisey Kırgızcası, Türkçe, Eski Türkçe, dil rekonstrüksiyonu

---

* Doç. Dr., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, alimoff@gmail.com.

Abstract: Historical, ethnographic and linguistic data demonstrate that many ancient Turkic tribes have played an active role in the formation of modern Kyrgyz ethnicity. The Kyrgyz language reflects all the aspects of this historical process. In addition to the predominant Kipchak elements, there are certain features in modern Kyrgyz language that can be attributed only to Oghuz, Karluk or Southern Siberian Turkic languages and dialects separately. This paper reviews the features regarded as ones that belong to the Yenisei Kyrgyz language that constitutes the substrate of contemporary Kyrgyz. The author focuses on (a) phonological, (b) morphophonological and (c) morphological isoglosses of Sayan-Altay Turkic dialect continuum seen in Kyrgyz. The key Yenisei Kyrgyz isophones and isomorphs are given as follows: primary and positional vowel lengths in Kyrgyz, secondary vowel length in the position Vback + C(y/g/g̃/n) + Vback and morphological markers such as -čU, -GXIA, -šDX etc.

The author also argues that during the Yenisei Kyrgyz dominance (8th-12th century) the linguistic situation in Southern Siberia was not homogeneous and its reflexes can also be traced in the language of modern Kyrgyz.

The aim of the study is to provide linguistic data for the reconstruction of Yenisei Kyrgyz through the comparative method of those linguistic features which are typical for both Kyrgyz and the languages of Sayan-Altay Turkic dialect continuum.

Keywords: The Tien-Shan Kyrgyz language, Yenisei Kyrgyz, Turkic, Old Turkic, language reconstruction

Tarihî, etnografik ve lengüistik veriler çağdaş Kırgız etnisitesinin teşekkülünde, diğer Türk halklarında olduğu gibi, çok sayıda tarihî Türk boyunun aktif rol oynadığına işaret etmektedir. Ancak araştırmacılar arasında Tanrı Dağı Kırgızlarının etnogenezinde Yenisey Kırgızlarının yaptığı katkı konusunda farklı görüşler vardır. Camgerçinov (1971) ve Kızlasov (1984) gibi tarihçiler Yenisey Kırgızlarının bugünkü Kırgızların etnik teşekkül sürecindeki rolünü tamamen reddederken konuyla ilgilenen araştırmacıların çoğu Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızları arasında etnik bağların var olduğunda hemfikir olmakla birlikte birincilerin sonuncuların etnik teşekkülüne yaptığı katkının boyutu konusunda görüş farklılıklarına sahiptirler. Radloff (1929), Grum-Grijimaylo (1934), Valihanov (1985) gibi araştırmacıların görüşlerine dayanan ve onları konuyla ilgili çıkar-

rımlarını geliştiren Karayev (1966), Karayev ve Kocobekov (1989), Çoroyev (1996) ve Turdaliyeva (2000) gibi araştırmacılar Tanrı Dağ Kırgızlarının etnik çekirdeğinin IX-XIII yy.daki Türk-Moğol göçüyle Yedisu ve Tanrı Dağlarına yerleşmiş Yenisey Kırgızlarının oluşturduğunu ileri sürerler.¹ Öte yandan Petrov (1961, 1963) ve Abramzon'un (1971) görüşlerini tekmil eden Klyaştorıy vd. (1988), Koyçuyev vd. (1994), Baktıgulov (1996), Abdumanapov (2008) ve Mokeev (2010) gibi araştırmacılar Yenisey'den batıya doğru göç eden Kırgızların XII yy.dan sonra İrtiş ve Altay bölgelerinde yaşayan Kimek-Kıpçak boyları içerisinde eridiğini, ancak XV yy.da yine Kırgız adıyla Tanrı Dağlarına göç ettiklerini ve buradaki Türk ve Moğol kökenli boyları bünyesine katarak asimile ettiği görüşündeler (Kırgız tarih yazımıyla ilgili geniş bilgi için bk. Abdumanapov 2007)

Son zamanlarda Tanrı Dağı Kırgızlarının etnogeneziyle ilgili olarak sonuncu görüş, yani Kırgızların etnik şekillenmesinde Yenisey, Altay ve Tanrı Dağı dönemlerinin var olduğu görüşü ön plana çıkmaktadır.

Dil verilerine baktığımızda onların da bugünkü Kırgızların etnik teşekkül sürecinin bu karmaşık özelliğini doğrudan yansıttığını ve benzer silsilenin söz konusu olduğu görülür. Kırgızcada bir yandan onun Sayan ve Hakas grubu Türk dilleriyle ortaklığını gösteren bir takım fonetik ve morfolojik özellikler görülürken, diğer yandan da onun yalnızca Güney Altay değişkeleri (örneğin, ET. VgV > V: Kırg. *uul*, Alt. *uul*, ancak Hak. *ool*, Tuv. *ool*, Kaz. *uwil*, Tr. *oğul* (< ET. *oğul*); Kırg. *suuğ*, Alt. *suuğ*, Hak. *sooğ*, Tuv. *sooğ*, Kaz. *suwığ*, Tr. *soğuk* (< ET. *soğuğ*), Kırg. *ooz* (ağizlarda: *oos*), Alt. *oos*, Hak. *aas*, Tuv. *aas*, Kaz. *awız*, Tr. *ağız* (< ET. *ağız*); hece sınırında *rn* > *rd*; Kırg., Alt. *erin+i* > *erdi* "dudağı", Hak. *irın+i* > *irni*, Kaz. *erın+i* > *erni*, Kırg., Alt. *murun+u* > *murdu*, Hak. *purun+ı* > *purnı*, Kaz. *murın +ı* > *murnı* vd.) veya Nogay-Kıpçak değişkeleriyle ortaklığını gösteren bazı dil özellikleri görölmektedir.

¹ Kırgızların Tanrı Dağlarına ne zaman ve nereden geldiklerine ilişkin hiçbir tarihi kayıt yoktur. Çince, Arapça ve Farsça kaynaklara göre Tanrı Dağlarındaki Kırgız varlığının ilk kaydı M. S. 1503-1504 kışına tekabül etmektedir (bk. Barthold 1963: 52-53).

Yunusaliyev (1956) ve Tenişev (1997) de bu yüzden çağdaş Kırgızcanın devrelerini şu şekilde verir:

- a) Yenisey devresi (VIII-XII yy.)
- b) Altay-İrtiş devresi (XIII-XIV yy.)
- c) Tanrı Dağı devresi (XV-XVI yy. ve devamı)

Yenisey Kırgızcası için Yunusaliyev ve Tenişev'in önerdiği kronolojik sınırlar ilkesel olarak kabul edilebilir durumdadır. Ancak şu da unutulmamalı ki Eski Türkçe devresinde Yenisey Kırgızcası, en azından onun yazılı dili Türk runik yazılı metinlerin dilinden farklı değildi. Nitekim 618-907 yıllarını kapsayan Çin'in Tang hanedanlığına ait vakayinamelerden biri olan *Xin Tang Shu*'da "Kırgızların kullandığı yazı ve dilin Hoyhularla (Uygurlarla – RA) tamamen aynı olduğu" belirtilir (bk. Biçurin 1950: 353). Bugünkü Hakasya ve Tuva'da bulunan runik yazılı metinlerin dili de ifade ettiğimiz görüşün en güzel kanıtıdır (ayrıca bk. Kormuşin 1997).

Bununla birlikte, Eski Türk runik yazıtlarının dilinde bugünkü Sayan-Altay Türk dillerine özgü bazı fonetik ve morfolojik özellikler de görülebilmektedir. Örneğin, söz konusu dillerin belirleyici fonetik özelliklerinden biri olan *sonseste z > s* değişimi: *esizim ~ esisim* (E-152/2, Şançi III); *é ~ i* ikililiği: *él ~ il, éki ~ iki, éçi ~ içi* vd.; 1. teklik şahıs iyelik ekinden sonra datif ekindeki ikililik: *élim+e / élim+ke* "devletime", *oğlanım+a, oğlanım+ğa* "oğluma" vd. (ayrıca bk. Batmanov vd. 1962: 42-49; Ponaryadov 2007: 127-132).

Tanrı Dağı Kırgızlarının dilinde Yenisey Kırgızcasına ait dil unsurların tespitinde temel ölçüt olarak şu veya bu fonetik, morfolojik ve diğer dil unsurlarının Kırgızca ile birlikte Sayan-Altay Türk dillerinde, özellikle Hakas ve Altay grubu Türk dillerinde ve kısmen de Tuvacada görülmesi, buna karşılık Kazakça, Karakalpakça, Nogayca gibi Kıpçak-Nogay grubu Türk dillerinde kaydedilmemiş olması kabul edilmiştir. Eleme diye nitelendirebileceğimiz bu yöntem Yunusaliyev (1956), Batmanov vd. (1962) ve Tenişev'in (1997) çalışmalarında da benimsenmiştir. Bununla birlikte bugünkü Kırgızca ile Sayan-Altay grubu Türk dillerinde görülen fonetik ve morfolojik benzerliklerin tamamını Yenisey dönemine addetmek

mümkün değildir. Örneğin, Kırgızcanın ağızlarında görülen önseste $b > p$ (örneğin, *bıçak* > *pıçak* “bıçak”, *basık* > *pasık* “basık, alçak”, *but* > *put* “but, bacak” vd.) ve $c > ç$ (*çuk* “hayvanın semizliği” (< ET. *yağ*), *cayka* > *çayka* (< ET. *yayka* - “çalkalamak”, *cığaç* > *çığaç* (< ET. *ığaç* “ağaç”) *iri- çiri* (< ET. *irü- ~ yirü-* “çürümek”) ötümsüzleşmelerinin bir benzeri Hakasçada da görülür (örneğin, Hak. *pıçah* “bıçak”, *pazığ* “basık, bastırılmış”, *put* “but, bacak”; *çağ* “yağ”, *iri- çızı-*, *çayha-*), ancak söz konusu iki coğrafyadaki bu fonetik benzerliğin birbirinden bağımsız ve paralel geliştiğini iddia etmek daha doğru olur. Hakasça ve komşu Türk dillerindeki önseste $b > p$ ve $c > ç$ olayı XVIII yy. sonrasında meydana gelmiş olmalıdır, zira G. F. Miller’in Sibiry’a’daki Türk lehçeleriyle ilgili derlediği kelime listesinde (1735) ve J. C. Adelung Sözlüğü’nde (XVIII) Hak. bütün ağızlarında önseste b ve c sesleri vardır: *bala* “bebek”, *baba* “baba”, *bıçak* “bıçak”, *buğa* “boğa”, *buğday* “buğday”, *bey ~ bi* “kısırak”, *buzo* “buzacağı”, *bis* “biz”, *bür* “yaprak” vd. (bk. SİGTYa 2002: 489); *ciltis* “yıldız” (> Hak. *ciltis*), *çıl* ‘yıl’(> Hak. *çıl*), *citi* “yedi” (> Hak. *citi*), (bk. SİGTYa 2002: 489).

Güney Sibirya Türk dillerine özgü isoglossları bugünkü Kırgızcadaki muadilleriyle asfiliik (Türk dillerinin tasnifinde belirleyici olan bu veya şu özelliğin söz konusu dillerde önceden beri var olup olmaması), yapısal (ilgili formların işlevi ve onların gramerin alt sistemlerindeki yeri) ve dilin alt sistemlerinin dinamiği (isoglosslardaki değişimin ortak yönü ve düzenliliği) düzeylerinde karşılaştırdığımızda Tanrı Dağı Kırgızlarının dilindeki Yenisey Kırgızcasına ait başlıca unsurlar aşağıda verilenleri kapsadığı görülür.

1. Fonetik özellikler

a) Birincil ünlü uzunluğu

Genel olarak Kırgızcada, özellikle onun Güneybatı (İçkilik) ağızlar grubunda birincil ünlülü çok sayıda sözcük kaydedilmiştir. Bunlardan bir kısmı Türkmencedeki örneklerle uyumaktadır ve kanaatimizce söz konusu bölgedeki Oğuz-Türkmen alt katmanına aittir (bk. Alimov 2015: 495-509). Bununla birlikte Kırgızcanın (özellikle kuzey) ağızları yanı sıra ET. ve Sayan-Altay grubu Türk dillerinde rastlanan örneklerin sayısı da

azımsanmayacak derecededir (bk. Alimov 2010). Örneğin: Kırg. *be:* “kısırak” krş. Hak., SUyg. *pi:* “id.”, Kırg. *a:rı* “arı” krş. Hak., Hak. Koybal ağzı *a:r* “id.”, Kırg. İçk. ağzı *te:ri* “deri” krş. Hak. *te:r*, Alt. Kumandı ağzı *te:ri* “id.”, Kırg. İçk. ağzı *bö:rü* “kurt” krş. Hak. *pü:r*, Hak. Koybal ağzı *bü:r*, Tuv. *pü:rü* “id.” vd. Ancak Esenbayeva’nın (2008: 138) da ifade ettiği gibi birincil ünlü uzunluğu Güney Sibirya dilleriyle Kırgızcada sistematik değil ve dağılma sürecine girmiştir.

b) İkincil ünlü uzunluğu

Kırgızca ikincil ünlü bakımından zengin bir dildir. İkincil ünlüler Kırgızcada temelde (1) V+C+V ve (2) V+C kombinasyonlarında ortaya çıkar. Türk dillerinde genel olarak aradaki *y, g, ğ, n, η* ünsüzlerinin erimesiyle gelişen V+C+V > $\bar{V}$ dönüşümünde (a) *geniş ünlü + y, g, ğ, n, η + geniş ünlü* ve (b) *dar ünlü + y, g, ğ, n, η + dar ünlü* şeklinde iki türlü tertip söz konusudur. Kırgızcada da görülen (a) varyantı kronolojik olarak öncüdür ve Yenisey devresinde ortaya çıkmıştır denilebilir. Örneğin; *co:* << ET. *yağı* “düşman”, *co:n* << ET. *yoğun* “kalın”, *bo:r* << ET. *bağır* “karaciğer”, Kırg. *e:* << ET. *eği* “sahip” vd.

Benzer durum Hakas grubu Türk dillerinde de görülür. Örneğin; Kırg. *co:* “düşman” / Hak. *ça:* “savaş” << ET. *yağı* “düşman”; Kırg. *bo:r* “karaciğer” / Hak. *pa:r* “id.” << ET. *bağır* “id.” Kırg. *co:n* “kalın, iri, şişman” / Hak. *ço:n* “id.” << ET. *yoğun* “id.”; Kırg. *bu:m* ~ *muun* “bağlantı, boğum; nesil” / Hak. Sag. ağzı *po:m* ~ *bu:m* “ekin demeti” << ET. *boğum* “bağlantı, boğum”; Kırg. *ca:k* “yanak” / Hak. *na:h* “id.” << ET. *yağak* “id.”, Kırg. *sö:k* “kemik” / Hak. *sö:k* << ET. *söjök* “id.”, Kırg. *muzo:* / Hak. *pızo:* << ET. *buzacı* “id.”, Kırg. *kıro:* “kırağı” / Hak. *hiro:* << ET. *kırağı* “id.” vd.

Sayan-Altay Türk dillerinde ikincil ünlü uzunluğu daha sonra bağımsız olarak gelişen *dar ünlü + y, g, ğ, n, η + dar ünlü* varyantını da kapsar. Örneğin: Hak., Tuv., Tof. *se:k* << ET. *sepek* “sinek”, ÇulT. *çi:t* << ET. *yigit* “yiğit”, Şor. *pü:n* << ET. *bu kün* “bugün”, Şor. *çı:l-* << ET. *yığıl-* “yığılmak, toplanmak” vd. Kırgızca ve Altay idiomlarında ise bu tertipte ünlü uzunluğu gelişmez. Örneğin: Kırg. *cigit* << ET. *yigit*, Kırg. *bügün* << ET. *bu kün*, Kırg. *cıyl-* << ET. *yığıl-* “yığılmak, toplanmak” vd.

Diğer taraftan Sayan-Altay Türk dillerinde Kırgızca ve Güney Altay ağızlarında kaydedilen V+C > V̄ tertibindeki ünlü uzunluğu görülmez. Örneğin; Hak, Tuv. *sağ* // Kırg. *sow* ~ *so*: << ET. *sağ* “sağ”, Hak., Şor. *tağ*, Tuv. *dağ* // Kırg. *tow* ~ *to*.; Alt. *tu*: << ET. *tağ* “dağ”, Hak. *çılığ* // Kırg. *cılı*: << ET. *yılığ* “ılık”, Hak. *kustig*, Şor. *küştig*, Tuv. *küştüğ* // Kırg. *küçtiw* ~ *küçtü*: << ET. *küç+lüg* “güçlü” vd. Bu durum aynı zamanda, Yenisey Kırgızcası konuşurlarının ikincil ünlü uzunluğu ortaya çıkmaya başladığı zaman iki kola ayrıldığına işaret etmektedir. Bu görüş ayrıca Batmanov’un (1963) Kırgızca ile Altaycanın ortak ana dilden farklılaşarak birlikte koptuğu iddiasıyla da örtüşmektedir.

Bununla birlikte Yenisey Kırgızcasının konuşulduğu dönemde Sayan-Altay bölgesinde dilsel bir homojenliğin olduğunu söylemek de mümkün değildir. Söz konusu bölgedeki dillerde fonetik ve morfolojik pek çok tutarsızlık ikincil ünlü uzunluğu alanında da görülür. Hak. Kaça ağzının iki alt ağzında uzun ünlüler yerine diftongların bulunması, Şorcada /e:/’nin, Orta Çulımcada /ı:/, ve /i:/’nin, Aşağı Çulımcada ise /i:/’nin olmaması, bazı dillerde ise kelimelerin büzülmüş ve bütün varyantlarının aynı anda görülmesi (ör.: Hak. Kaça ağzı: *o:l* ~ *oyul* “oğul”, *köl* “keyif” ~ *köñni* “(onun) keyfi”, Hak. Kaça ağzı *pü:l* ~ Hak. *poyl* “hâlihazırda”, Hak. Kaça ağzı *pü:rek* ~ Hak. *pügrek* “böbrek”, Şor. Mrassu ağzı *çı:l-* ~ Şor. Kondoma ağzı *çığıl-* “yağılmak, toplanmak”, *pü:n* ~ *pügün* “bugün”, *pa:r* ~ *pağır* “karaciğer, bağır” vd.) bu dillerin kendi içerisinde tarihte bir taraftan büzülmeye eğilimli, diğer taraftan ise buna dirençli iki grubun karışmasıyla şekillendiğine işaret eder. Kırgızcada da benzer durum söz konusudur: *köñül* ~ *kö:n*, *cülün* “omurilik” ~ *cü:n* “omurga kemiğinin mafsalları”, *cüyürt-* ~ *cü:rt-* “bacaklarını bükerek, tek bir diz üzerine durmak” vd.

c) Ünlülerle ilgili konumsal uzunluk

Geniş ünlüye sahip tek heceli isim ve fiillere dar ünlülü veya dar bağlantı ünlüsü bulunan bir ek geldiğinde isim ve fiil tabanındaki geniş ünlü uzar. Bu ünlü özelliği özellikle Sayan-Altay Türk dillerinde yaygındır. Kırgızcada da görülür. Esenbayeva’nın (2008: 138) belirttiğine göre iki ve ikiden fazla heceli kelimelerde ilk hecedeki geniş ünlü sonraki

hecedeki dar ünlüye 1,4-1,9 kat daha uzun telaffuz edilir. Örneğin: *er* “ko-ca” + *I* “3. t.ş. iyelik eki” > *e:ri*, *en* “genişlik” + *I* “3. t.ş. iyelik eki” > *e:ni*, *col* “yol” + *Uk-* > *co:luk-* “karşılaşmak, rastlamak”, *kar* “kar” + *I* “3. t.ş. iyelik eki” > *ka:rı*, *coruk* + *I* “3. t.ş. iyelik eki” > *co:ruğu* “yürüyüşü” vd.

d) Eski Türkçe *đ* > *z*

Bu ses olayı temelde Hakas grubuna özgü ses olayıdır. Ancak kalıtsal örneklerine az da olsa bugünkü Kırgızcada da rastlanır. Örneğin: ÖKırg. *iygilik*, ancak Çüy ağzında *izgilik* “tevazu, sabır”, Nookat ağzında *izgilik* “iyileşme” (not: Özb. *ezgülik* “iyilik, sevap”, bu yüzden Fergana Özbek ağızları etkisi altındaki Nookat ağzındaki örnek otokton olmalı (<< ET. *eğgülik*); ÖKırg. *kuy-*, ancak Çüy ağzında *kuz-* “dökmek” (<<ET. *kud-*); Kırg. *cayıl-* “yayılmak, dağılmak”, ancak aynı zamanda *cazil-* “id.” (<< ET. *yadııl-*); Kırg. *boy bala* “genç, delikanlı”, aynı zamanda *boz bala* “id.”, *boydok* “bekar”, ancak ağızlarda *bozdok* “id.” (<< ET. *boğ*); Kırg. Çüy ağzı *kuz* “oyuk, derin çukur”, diğer ağızlar *kuy~kuyu* (<< ET. *kuduğ* “kuyu”); Kırg. ağızlarda karışık *çiy-* ~ *çiz-* ~ *sız-* “çizmek”, Kırg. ağızlarda karışık *çoy-* ~ *çoz-* ~ *soz-* “çekmek” vd.

e) Sonseste *z* > *s*.

Sayan-Altay bölgesi Türk dillerine özgü bu ses değişimi düzenli olarak özellikle kuzey ve kuzeybatı Kırgız ağızlarında görülür. Örneğin; *söz*, *tus* “tuz”, *kıs* “kız”, *bis* “biz”, *cas* “ilkbahar”, *otus* “otuz” vd.

f) İki ünlü arasında *s* > *z* değişimi

Hakasça, Şorca, Altayca gibi dillerde yaygın görülen bu sesi olayı Kırgızcanın kuzeybatı ağızlarında düzenli olarak görülür: *bala+zı*, *ata+zı*, *ene+zı*, ÖKırg. *esirik* “sarhoş, coşkulu, hararetli” ancak KbKırg. *ezirik*, krş. Alt., Tuv. *ezirik*, Şor. *ezrik*, Hak. *isirik*; ÖKırg. *esen* “esen, sağlıklı”, ancak KbKırg. *ezen*, krş. Alt., Şor. *ezen*, Hak. *izen* vd.

Sayan-Altay Türk dillerinde iki ünlü arasında ünsüz ötümlüleşmesi *s* > *z* örneği dışında ayrıca *k* > *g*, *t* > *d*, *ş* > *j* ötümlüleşmeleri de görülür, ancak bunlardan ilki sistematik değil, diğerleri Yenisey Kırgızcası döneminin çok sonrasına aittir.

f) Önseste $y > n$

Sayan-Altay değişkelerinde (Tuvaca hariç, Tuvacadaki tek örnek *nuğu-* “yoğurmak”) /m/, /n/, /ŋ/, /g/ ve /l/ gibi ünsüzlerden önce gelen ET. ön ses durumundaki /y/ sesi /n/’ye dönüşür. Kırgızcada da benzer örnekler vardır. Örneğin, ÖKırg. *caykal-* “sallanmak, çalkalanmak”, ancak ağızlarda *naykal-* “id.” (< ET. *yayka-* “id.”, krş. Hak. ağızlarda *nayhal-*, Hak. *çayhal-*); ÖKırg. *calgız*, ayrıca *nağız* < ET. *yalğus* “id.”, krş. Hak. ağızlarda *nağıs*, Hak. *çalğıs*), ÖKırg. *calın-* “yalvarmak”, ancak ağızlarda *naala-* “yalvarmak, *naalış* “yalvarma” (<ET. *yalın-* “id.”), Kırg. ağızlarda *naqşı* “iyi, hoş” (ET. *yakşı* “iyi, hoş”), *nımşık* “eksik, çala”, *nımşıraak* (İçk.) “zayıf, güçsüz (adam)” < *nımşak+rak*, krş. Hak. *nımzah* “yumuşak”, *ımirkay* “yeni doğmuş bebek” (< *nımırkay* << ET. *yımırğa*, krş. Hak. *nımırkay* “yumurta”, gerçi TT. ağızlarında *ımirha* “körpe, yeni”), *cuurguç* > *nuurguç* “oklava” (< ET. *yoğur-ğuş*, krş. Hak. *çurğa-* “yoğurmak”, ancak Tuvacada *nuğu-* “id.”).

2. Morfonolojik özellikler

Dudak uyumunun özellikle Kırgızca, Altayca ve Lobnorcada ileri derecede olduğu bilinir, hatta özellikle ilk hecenin geniş dudak ünlüsünden sonra diğer hecelerde de geniş dudak ünlüsünün gelmesi özelliği onların geçmişteki ortaklığına işaret eden temel dilsel kanıtlardan biridir. Ancak bu özellik sadece bu üç değişkeye değil, aynı zamanda Hakas grubu Türk dillerine de özgüdür. Örneğin, kelime tabanlarında kalıtsal olarak Hak. *oron* “ayrı”, *sörön* “serin”, *porço* “çiçek” vd., daha fazla örnekle SUyg. *oğol* “oğul”, *poşos* “alçak”, *toşson* “doksan”, *öşkö* “keçi”), büyük sayıda örnekle FKırg. *kozon* “tavşan” ve Şor. *otoh* “çadır”, *omortho* “omurga”, *köröndöş* “ayna”, *örtök* “ördek” görülür.

Aynı uyum (*geniş ünlü – geniş ünlü*) Hak., Şor. eklenme sırasında görülmezken (örneğin; *köl-ler* “göller”) Orta ÇulT. ağızında yaygın olarak görülür: *çüröktö* “kalpte”, *polğon* “olmuş”, *polğok* “olacak”, *polodu* “olur”, *tölöjim* “ödeyeceğim”.

Bu örnekler Kırgızcadaki *geniş ünlü – geniş ünlü* şeklinde dudak uyumunun, kanaatimizce, henüz Yenisey devresinde, belki de Moğol dille-

rinin Türk dilleri üzerindeki (XIII. yüzyıla kadarki) ilk dalga etkisiyle ortaya çıktığına işaret eder.

3. Morfolojik özellikler

a) 2. çokluk şahıs zamiri: *siler*

2. teklik şahıs zamiri *sen*'in çoğulu olan *siler* aynı zamanda SUyg., Tof., Tuv., Şor. *siler*, ÇulT. *slär*, Alt. *sler* ~ *slerler*, Hak. *sirer* olarak geçer. Aynı kelime bu dillerin (örn.: Kırgızca ve Sarı Uygurca) etkisi altındaki Sal., Özb. ve Uygur ağızlarında da *silär* olarak geçer.

b) *-çu* eki

Geçmişte tekrarlanan eylemi bildiren ektir, örn.: *kelçü, barçu, kelçübüz, barçuk, barçular* vd. Araştırmacıların kökenini bir taraftan ET. *-yUk*, diğer taraftan Moğ. *-ce:/-çe:* olduğunu düşündüğü bu ek günümüzde Hakasçada *-çih*, Tuvacada *-çık*, Tofacada *-çjik* şeklinde yaşamakta ve Sibiryâ Türk dillerine özgü tipik bir eşbiçimbiridir. Ek, örneğin, Hakasçada bir taraftan (a) yakın geçmişte yapılan eylemi, diğer taraftan ise Kırgızcadaki gibi (b) geçmişte tekrarlanan eylemi bildirmek için kullanılır. Örneğin; (a) *Ol aalğa parbaçih* "O köye gitmedi"; *Olar kilçikler* "Onlar henüz geldi."; (b) *Min satçihpin* "Ben satardım" (ayrıca bk. Nasilov 1966: 92-104; Şirobokova 1999: 126-127)

c) *-A elek* yapısı

"Henüz *-meyen / -medik / -memiş*" anlamlarında olumsuz ifade taşıyan sıfat-fiil ve zaman ekidir, örn.: *bara elek* "henüz gitmeyen; henüz gitmemiş", *körö elek* "henüz görmeyen; henüz görmemiş" vd. Söz konusu ek Altaycada *-ğalaq / -gelek, -kalaq / -kelek* -, Hakasçada *-ğalah / -gelek, -halah / -kelek, -alah / -elek*, Tuvacada *-ğalaq / -gelek*, Çulım Türkçesinde *-alax / -elek, -kalaq / -kelek, -a:laq, / -ä:lek*, Şorcada *-kalaq / -kelek, -ğalaq / -gelek* şeklinde görülür. Örneğin: Hak. *Min tik-kelek-pin* "Ben henüz dikmedim (ancak dikeceğim)". Aynı ek Yakutçada *-A ilik* şeklinde görülür. Kıpçak, Oğuz ve Karluk grubu Türk dillerinde görülmez (ayrıca bk. Nasilov 2005: 229-233).

d) -GIIA eki

2. çokluk emir ekidir, örn.: *bargıla* “gidiniz”, *kelgile* “geliniz” vd. Bu ekin ayrıca -gIIA(r) varyantı da vardır: *bargılar*, *kelgiler* vd. Ekin morfolojik dubleti olan -ηIzdAr Kıpçakça addedilebilir, ancak söz konusu ek kesinlikle Kırgızcanın Yenisey devresinden kalmaz. -GIIA eki günümüzde Kırgızca yanı sıra Altaycada -kıla / -kile, -ğıla / -gile, Şorcada -hla/-kle, -hıla/-kile, -ğla/-gle, -ğıla/-gile ve -la/le, Hakasçanın bazı ağızlarında ise -hla/-kle şeklinde görülür. Örneğin: Şorca *sıhıhla* “çıkınız”, *kilegile* “geliniz”, Hak. *pashıla* “yürüyün”, *algıla* “alınız”, Alt. *kirgile* “giriniz”, *baskıla* “yürüyün; hadi”. Hakas grubu Türk dillerine özgü ek ise normalde (a)-(X)ηAr ekidir. Örneğin: Hak. Kaça ağızı *soleñer* “söyleyin”, *halıña:r* “kalın”, Hak. Sagay ağızı *soleñer* “söyleyin”, *halıña:r* “kalın”, Hak. Sagay ağızı ve Şorca *odırañar* “oturun”, *köreñer* “görünüz” veya (b) -sA:r (< sAη-lAr) ekidir. Örneğin; *parzañar* “gidiniz”, *kilzeñer* “geliniz” vd. Şorcadan örnek: *per-e:r* (< *ber-iñ-ler*) “verin”, *kör-e:r* (< *kör-üñ-ler*) “görün” ve *odurgıla* “oturun”. Söz konusu ek Altaycada ayrıca -ğılağar/-kılağar (<GIIA-η-lAr) şeklinde genişlemiştir.

e) 3. çokluk işteşlik eki -ştI

Kırgızcada söz konusu ek 3. çoğul şahıs eki işlevinde kullanılır, örn.: *barıştı* “gittiler”, *körüştü* “gördüler” vd. Kırgız ağızlarında diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *bardılar*, *körsölör*, *körgöndör*, *barattar* şekilleri yanı sıra işteşlik ekiyle birlikte kullanılan *barıştattar* gibi yapılar da vardır. İşteşlik ekinin 3. çoğul şahıs eki işlevinde kullanılması günümüzde Kırgızcada yaygınlaşmıştır, bununla birlikte Uygurca ve Kırgızcanın etkisiyle bazı Özbek ağızlarında da görülür. Kökeni itibariyle Yenisey devresine ait olmalıdır, zira Fuyu Kırgızcasında da az da olsa işteşliğin 3. çokluk eki yerine kullanıldığı görülür (bk. Tenishev 1997: 12). Teleütçe ve Şorcada çokluk 3. şahıs çekiminde çokluk işaretleyicisi -lAr ile birlikte -(X)ş işteşlik eki de kullanılabilir. Örneğin: *Alar biske podarka beriş-kender*. “Onlar bize hediye verdiler”; *Olor d’ügürüştü* “Onlar koştular”; *Çoruğu paşka at keltir – teştiler*. “Mizacı farklı bir at gelmiş dediler” vd. (Direnkova 1940: 172; Direnkova 1941: 147).

f) -Xp iy- (< ET. -Xp ıd-) tasvir fiil yapısı. ET.de tezlik anlamı taşıyan bu yapı Sibiry Türk dillerine özgü bir izoforma dönüşmüştür. Kıpçak ve Karluk grubu Türk dillerinde daha çok -Xp yiber- (< ET. -Xp ıdu ber-) yapısı kullanılır. Söz konusu unsur Hakas, Şor, Altay, Teleüt vd. dillerde -Xp ıt-/ıs-/iz-/iy- şeklinde görülmektedir.

g) Sınırlama edatı *ele*

Kırgızca sınırlama edatları *oq* ve *ele* dublet olarak kullanılır. Diğer Türk dillerindeki kullanımı dikkate alındığından Kırgızca için ET. *oq* edatının Kıpçakça katmana, *ele*'nin ise Sayan-Altay Türk dillerindeki *+IA* olduğu görülmektedir. Örneğin, Kırg. *Men oq keldim // Men ele keldim* "Yalnızca ben geldim", *Barbay oq koy // Barbay ele koy* "Gitmeyiver" vd.

Sonuç

Bugünkü Kırgızca her ne kadar Kıpçak grubu Türk dillerinden Kıpçak-Nogay grubu ile benzer özellikler sergilemesine rağmen, bünyesinde çok sayıda Karluk ve Oğuz tipinde özellikler de ihtiva eder. Bunların çoğu dilde fonetik, morfolojik, leksik veya etimolojik dublet şeklinde paralel olarak yaşamaktadır. Bu tür özelliklerden bazıları ise dilin tamamına yayılamamış, ağız özellikli kalmıştır. Yenisey Kırgızcasına ait olduğunu düşündüğüm ve burada bir kısmını gösterdiğimiz unsurlar her ne kadar bugünkü ölçünlü Kırgızcaya ait gibi gözükse de aslında Kırgızcanın ağızlarında dağınık ve serpilmiş olarak bulunmaktadır. Aynı zamanda onların belirli bir ağız bölgesinde hâkim olduğunu söylemek de mümkün değildir. Bu yüzden Yenisey Kırgızcasına ait fonetik ve morfolojik unsurların Tanrı Dağı Kırgızcasının alt katmanını teşkil ettiğini söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdumanapov, R. (2007) *Kıpçakskiy komponent v etnogeneze kirgizov*. Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata istoričeskih nauk, Tomsk: Tomskiy Gosudarstvennoy Universitet.
- Abramzon, S. M. (1971) *Kirgizi i etnogenetičeskiye i istoriko-kul'turniye svyazi*, Leningrad: Nauka.

- Alimov, R. (2010) “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 7, Sayı 1 (Mart 2010), s. 251-268
- Alimov, R. (2015) “Kırgızcanın İçkilik (Güneybatı) ağızlar grubunda Oğuzca alt katmana ait izler” *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (ed. T. Gündüz, M. Cengiz), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015, s.495-509.
- Baktıgulov, D. (1996) “O lokalizatsii altayskih kirgizov v IX-XVI vekah”, *Kırgızı. Etnogenetiçeskiye i etnokul'turniye protsessı v drevnosti i srednevekovye v Tsentral'noy Azii (Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii posvyaşçennoy 1000 letiyu eposa Manas, 22-24 sentyabrya 1994 goda)*, Bişkek: Kırgızistan, s. 173-175.
- Barthold, V. V. (1963) *Soçineniya*, tom 2, cast' 1, Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Batmanov, İ. A., Aragaçi, Z. B., Babuşkin, G. F. (1962) *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseika*, Frunze: İzdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR.
- Batmanov, İ. A. (1963) *Sovremenny kirgizskiy yazık*, Frunze: İzdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR.
- Bernştam, A. N. (1955) “K voprosu o proishojdenii kirgizskogo naroda”, *Sovetskaya Etnografiya*, No. 2, s. 16-26.
- Biçurin, N. Ya. (1950) *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*, tom 1, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Camgerçinov, M. B. (1971) “Bılı li sibirskiye kirgızı etniçeskim komponentom kirgizskoy narodnosti?”, *Trudi Kirgizskogo gosudarstvennogo universiteta*, No. XI, s. 56-59.
- Çoroyev, T. (1996) “Tengir-Too (Prityan'şanye) kak region etnogenezisı kirgizskogo naroda”, *Kırgızı. Etnogenetiçeskiye i etnokul'turniye protsessı v drevnosti i srednevekovye v Tsentral'noy Azii (Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii posvyaşçennoy 1000 letiyu*

- eposa Manas, 22-24 sentyabrya 1994 goda*), Bişkek: Kırgızistan, s. 204-208.
- Direnkova, N. P. (1940) *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR
- Direnkova, N. P. (1947) *Grammatika Şorskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Esenbayeva, G. A. (2008) "Vokalizm kirgizskogo yazıka v sopostavlenii s tyurkskimi yazıkami Yujnoy Sibiri", *Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal*, No.3, s. 135-138
- Grumm-Grjimaylo, G. E. (1934) "Kirgızı (Retsenziya referat na knigu V. V. Bartol'd, Kirgızı. İstoričeskiy Oçerk. Frunze, 1927)", *İzvestiya Gosudartsvnennogo Geografičeskogo Obşçestva*, Leningrad, cilt LXVI, No. 1, s. 176-183.
- Karayev, Ö. (1966) "K voprosu o peredvijenii kirgizov na Tyan-Shan i assimilyatsiya mestnih plemen v XIII-XV vekah", *Sovetskaya Enografiya*, No. 4, s. 115-122.
- Karayev, Ö., Kocobekov, M. (1989) "O pereselenii yeniseyskih kirgizov na Tyan-Şan", *Voprosi etničeskoj istorii kirgizskogo naroda* (ed. Karayev, Ö, Moldobayev, İ.), Frunze: İlim.
- Kızlasov, L. R. (1984) *İstoriya Yujnoy Sibiri v sredniye veka*, Moskva: Vişşaya Şkola.
- Klyaştorıny, S. G., Mokeyev A. M., Mokrınin, V. P. "Osnovniye etapi etnogeneza kirgizskogo naroda", *Tyurkologiya* 88, sayı 2, Frunze: İlim, s. 42-43.
- Kormuşın, İ. V. (1997) *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya*, Moskva: Nauka.
- Koyçuyev, T. K., Mokrınin, V. P., Ploskih, V. M. (1994) *Kirgızı i ih predki: Netraditsionnyy vzglyad na istoriyu i somremennost'*, Bişkek: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Entsiklopedii.
- Mokeyev, A. (2010) *Kirgızı na Altaye i na Tyan-Şane*, Bişkek: İzdatel'stvo KTU Manas.
- Musayev, K. (2003) "Otnoşeniye kirgizskogo yazıka k prakıpçakskomu yazıku", *Türkologiya*, No. 5 (2003), s. 16-24.

- Nasilov, D. M. (1966) "Proşedşeye vremya najuk / -yuq v drevneuygurskom yazıke i ego refleksı v sovremennih yazıkah", *Tyurkologičeskiy Sbornik. K. Şestidesyatiletıyu A. N. Kononova*, Moskva: Nauka, s. 92-104.
- Nasilov, D. M. (2005) "Notes on -QAlAQ in Shor," *Turkic Languages*, Volume 9, s. 229-233.
- Petrov, K. İ (1961) "Kırgızsko-kıpçakskiye otnoşeniya (K voprosu ob etnogeneze i pereselenii kirgızov)", *İzvesiya Akademii Nauk Kirgızskoy SSR, Seriya obşçestvennih nauk*, cilt 3, No. 2, s. 81-105.
- Petrov, K. İ. (1963) *Oçerk proishojdeniya kirgızskogo naroda*, Frunze: İzdatel'stvo AN Kirgızskoy SSR.
- Ponaryadov, V. V. (2007) "Dialektnaya differetsiatsiya v drevnetyurkskom yazıke yeniseyskih runičeskih nadpisey", *Voprosı Yazıkoznaniya*, No. 2, s. 127-132).
- Radloff, W. (1929) *Etnografičeskiy obzor turetskih plemen Sibiri i Mongolii. Ethnographische ubersicht der turkstamme Sibiriens und der Mongolei* (çev. Koz'min N. N.), İrkutsk: Vlast' Truda.
- Tenişev, E. R. (1997) *Drevnekırğızskiy yazık*, Bışkek: Kırğızstan (Türkçesi için bk. Tenişev, E. (2014) "Eski Kırğızca", *Türk Dünyası. Dil ve Edebiyat Dergisi* (çev. Moldaliyeva, N., Orozobayev, M.), No. 37 (Bahar 2014), s. 51-90).
- Turdaliyeva, Ç. (2000) *İstoriyai kul'tura kirgızov v trudah Ç. Ç. Valihanova*, Bışkek: Erkin Too.
- Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Regional'niye Rekonstruksii* (ed. Tenişev, E. R.), Moskva: Nauka (=SİGTYa)
- Valihanov, Ç. Ç. (1985) *Sobraniye soçineniy v 5 tomah*, tom 2, Alma-Ata: Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- Yunusaliyev, B. M. (1956) "K voprosu formirovaniya obşçenarodnogo kirgızskogo yazıka", *Trudı İnstituta Yazıkoznaniya i Literaturı AN Kirgızskoy SSR*, No. VI, s. 19-45.